

ІСТОРИОГРАФІЯ СВІТСЬКОЇ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ЕЛІТИ ГЕТЬМАНЩИНИ

Історія існує як до кінця не пізнана кантівська «річ в собі», як джерела — матеріальні свідчення про минуле та як історіографія. Остання є своєрідною «третьою» історією. Для деяких наукових проблем минулого Гетьманщини «історіографічні джерела» за значенням не поступаються «історичним джерелам». Це насамперед стосується інтелектуальної історії України раннього нового часу.

Козацьке та дворянське історіописання. Найдавніші твори про українську еліту XVIII ст. належать представникам цієї еліти та її нащадкам¹. Написання історії козацькими інтелектуалами перебувало під впливом «повчальної» історії, яка тягнулася з античності та середньовіччя. Такий «гуманістичний проект» історії розвивав переважно ідеї Цицерона. Згідно з ним, в історії цінувалося насамперед не правдивий опис минулого, а можливість уроку для теперішнього. Написання історії було сферою риторики, а її автентичність ґрунтувалася на авторитетові текстів. Не зважаючи на виникнення в XVII ст. історії ерудитів та антикварів, гуманістичні принципи продовжували існувати у XVIII ст. Головною тенденцією в історіографії XVIII ст. стало реформування написання історії, яке мало за мету зробити її автентичною. У XVIII ст. виникає декілька методів для досягнення цієї мети. До найбільш важливого з них належав метод «манускрипта»: написання історії на основі рукопису як найважливішого джерела знання про минуле². В козацькому історіописанні це яскраво спостерігалось в показовій точності переписування «літописів» та сакралізації історико-літературних текстів.

Автори козацьких «літописів», починаючи з «Действій о презельной брани...», подавали минуле своєї батьківщини як козацьку історію. Для них історія розпочиналась з повстання проти

«ляхів», а Київська Русь була своєрідними «темними віками». Головну увагу козацькі інтелектуали звертали на «права та вольності», які мали «малоросійське шляхетство», козацтво та «весь народ малоросійський» від перебування у складі Великого князівства Литовського/Польського королівства, Речі Посполитої до Московської держави/Російської імперії. Козацькі інтелектуали доводили, що Русь/Україна/Малоросія добровільно укладала політичні угоди спочатку з польськими королями, а потім і з московським царем.

Козацькі інтелектуали високо цінували історію своєї батьківщини. В передмові до збірника «Две гисторіи о казацком народе», Г. Покас в 1751 р. писав, що при читанні «безстрастно и внимательно разсуждая, все обстоятельства онаго народа и великость их малороссийской націи ясно уведать возможете, и надеяться, что желанее, по котрому мы о других народах охотно знать хотим, вас к прочтению сих гисторій учинит склонных». О. Дівович в 1756 р. у вступі до своєї рукописної книги занотував: «Сїї гисторіи не только достойны, но и нужны, а паче полезны знанию человеку, от рода в сих исторіях свое первобытіе и пребываніе имеющему, для того списал не только собственно для себе, но ради всех, хто би не пожелал сих історій ползоваться»³. Для козацького інтелектуала бути освіченим дорівнювало знанням «прав та вольностей», історії їхнього походження та утвердження. Г. Полетика навіть заявляв, що хто знає свої права, той ними й користується⁴.

Як зазначив В. Кравченко, козацькому «літописанню» притаманна історична міфотворчість яка засіб обґрунтування соціально-політичних інтересів⁵. Світські інтелектуали Гетьманщини фактично створили вигідну їм історію, яка легітимізувала козацьку старшину як привілейовану соціальну групу та традиційний суспільно-політичний устрій. Козацькі інтелектуали другої половини XVIII ст. намагалися оминати проблемні питання російсько-українських стосунків другої половини XVII–XVIII ст. Це було закономірним для тодішнього історіописання. Наприклад, для російської історіографії XVIII ст., час після Івана Грозного також належав до «заполітизованого», тому багато російських істориків намагалися свої пошуки не доводити до XVII ст.⁶ Таким чином, козацькі інтелектуали створили перший

«grand-narrative» — «великий текст» окремішньої української історії. Саме цей «великий текст» вплинув на формування української еліти нового часу — інтелігенції (а фактично гуманітаріїв-істориків).

Під впливом уніфікації суспільно-політичного життя Гетьманщини за Катерини II, покоління 60–80-х рр. XVIII ст. української еліти розділилося на традиціоналістів та асиміляторів. Важливо, що вони однаково активно виявили себе в інтелектуальному житті Гетьманщини та Російської імперії. Саме українським інтелектуалам Російської імперії належить публікація перших праць з історії з української історії, головним чином Гетьманщини⁷. Наступні покоління вже усвідомлювали себе малоросійським дворянством та цікавилися історією Гетьманщини, як з любові до минулого своєї малої батьківщини, так і з метою ствердження своєї належності до «благородного» стану. Протягом всього XIX ст. українські інтелектуали Російської імперії, генеалогічне коріння яких торкалося «Малоросії», дуже цікавилися козацьким минулим, а шляхетська історіографія мала «антикварний характер»⁸.

Однак, інтелектуальне життя Гетьманщини мимоволі сприймалося малоросійськими дворянами в сірих барвах, оскільки Гетьманщина була минулою епохою, а будь-яке безпосереднє минуле, як правило, сприймається критично.

Кінець XVIII — початок XIX ст. охарактеризувався повільним розвитком романтизму в середовищі української щойно народжуваної інтелігенції. Це стало наслідком як західних впливів, так і внутрішнього духовного розвитку українського народу. Внутрішнім чинником піднесення романтизму стала сама природа інтелігенції, яка була специфічною соціальною верствою всього східного слов'янства. Саме слово «інтелігенція» увійшло в світову наукову мову як транслітерація російського терміну⁹. З цього часу в середовищі інтелігенції з'являється поняття «народ» як весь трудовий люд. Цей народ цінується фактично як виразник сутності етносу. На відміну від української інтелігенції, козацькі інтелектуали найціннішою частиною люду Гетьманщини вважали «малоросійське шляхетство». З другої третини XIX ст. в середовищі інтелігенції відбувається «пробудження» історичної свідомості та настає час «історизму».

Як зазначає Д. Чижевський, з кінця XVIII ст. в різних німецьких філософських школах з'являється ідея, що історичний «дух» виконує певну історичну місію¹⁰. Ця ідея поступово через інтелектуалів, які продовжували свою освіту в Німеччині, входить до загальноживаних понять української інтелігенції. Історичну місію, за уявленнями української інтелігенції, виконує народ хоча в реальності цю роботу здійснювали самі представники цієї соціальної групи. Київські інтелектуали 40-х рр. XIX ст. своє ставлення до історії усвідомлювали через класичних мислителів античності та/чи західноєвропейських романтиків нового часу. Причому інтелектуальні аспекти романтичної історичної свідомості нерозривно були пов'язані з уявленням козацької спадщини Гетьманщини¹¹.

Вже автор «Заміток до Малої Росії», відзначав ситуацію в інтелектуальному житті Гетьманщини як суперечливу та, зрозуміло, однозначно негативну з точки зору його часу: «ці чиновники (представники козацької адміністрації — *В. К.*), крім військового писаря та деяких старшин, були спочатку неосвічені і в зв'язку з низьким походженням без належного виховання. З часом стали вони дітей своїх виховувати...»¹². Анонімний автор, подібно до освічених верств суспільства Російської імперії, з погордою дивився на своїх пращурів минулого століття. Однак те, що історики-дворяни відзначали в Гетьманщині «проблиски» інтелектуального життя ще більше засвідчує значимість рукописної спадщини козацьких інтелектуалів.

Ці покоління українських істориків намагалися деталізувати «малоросійські сторінки» життя Російської імперії. Так, «Історія Малої Росії» Д. Бантиша-Каменського містила визначні події та життя правителів, в тому числі їхні інтелектуальні біографії. Представники світської еліти Гетьманщини хоч і вписувались в історію Російської імперії, проте зберігали особливості належності до свого малого «отечества»¹³. Істориком, який зобразив місце України в Російській імперії, яка мала свої відмінності, був М. Маркевич. Цей історик, під впливом на той час ще неопублікованої «Історії русів», подав українську історію як окремішній процес від найдавніших часів до кінця XVIII ст. Однак за Маркевичем в ранній новий час від Переяславської Ради існу-

вала російсько-українська єдність, яку він характеризував як союз «рівного з рівним»¹⁴. Показово, що за Д. Сондерсом далеко не всі російські історики погоджувалися з таким баченням історії. Російський історик та журналіст Н. Полевой не поділяв такого зближення великоросійської та малоросійської історії. За його розумінням малоросіяни відрізнялися від великоросів за фізичним та культурним і духовним критеріями¹⁵.

Історіографія нового часу. Виникнення та розвиток нової історії нерозривно пов'язано з усвідомленням українською інтелігенцією того, що вона є частиною великого українського народу від Сяну до Дону, а потім і вагомою складовою української нації¹⁶. В другій половині цього століття сталася зміна місця історії в російському та в українському суспільному житті, що призвело до зміни бачення минулого. За М. Фуко ХІХ ст., в західноєвропейській інтелектуальній традиції «більш пильно звернуло увагу на людську історію» і саме це століття «відмовилося від ідеї порядку та неперервності часу, як і від ідеї прогресу»¹⁷. В східноєвропейській інтелектуальній традиції ХІХ ст., історії належало надзвичайне місце. В новій українській історіографії постала впорядкована «довга» історія України-Руси, яка була побудована на ідеях неперервності часу та прогресу.

Для розуміння історіографічного процесу в другій половині ХІХ — початку ХХ ст. важливим є те, що формування української національної історіографії очолювало розвиток української нації нового часу. Народництво 60-х рр. ХІХ ст., яке виросло на «романтичному» баченні минулого народу, відмежувало український народ від колишнього Речі Посполитої та кинуло прихований виклик російському «великому тексту» зближеної історії східного слов'янства та протиставило йому автономне бачення України в межах Російської імперії. Це вписувало історію Гетьманщини в широкий соціальний контекст в межах народницької історіографії та в національну історію в рамках державницької історіографічного напрямку. Інтелектуальна історія Гетьманщини, природно, за деякими винятками, «випадала» з поля зору істориків-народників та меншою мірою державників. Для народників суспільно-політичний устрій на фоні їхніх громадських ідеалів здавався «військовим табором»¹⁸.

Представники народницької історіографії цікавилися не так елітою, як егалітарними верствами населення, зокрема селянством. В центрі уваги народницької історіографії була соціальна проблематика, насамперед боротьба українського народу проти польських, російських та своїх поміщиків за свободу та соціальну справедливість. Однак народники все-таки бачили та цікавилися інтелектуальними аспектами життя суспільства Гетьманщини. За М. Костомаровим освічені українські старшини могли захопитися «ідеєю-привидом» окремішності своєї батьківщини: «немало було здатних захопитися таким привидом, принаймні, у середовищі тодішніх генеральних і полкових старшин і військових товаришів, що становили в краї інтелігентний клас, для якого був доступний політичний кругозір»¹⁹.

Зв'язки з Росією та російською історіографією українських інтелектуалів були значно сильнішими ніж з західними сусідами. Українські історики та інтелігенція не усвідомлювали свою батьківщину повністю окремою від Росії. В їхніх уявленнях майбутнього Україну мала автономне життя в межах Російської імперії. Лише наприкінці ХІХ ст. частина українських інтелектуалів почали висувати сміливу на той час думку, що Україна відрізняється від Росії своєю історією, мовою, літературою, культурою та іншими критеріями. І. Франко у «Великих роковинах» писав, що «кожен може стать Богданом, як настане слухний час»²⁰. Однак, подібно до Франка, представники української інтелігенції ставили питання минулому: «як мало в історії Русі справжнього духа?»²¹. Представники української інтелігенції по-різному оцінювали в домодерній історії інтелектуальне життя Гетьманщини, але в цілому недооцінювали його.

Народники розглядали добу після Хмельниччини як боротьбу народних мас проти еліти, що їх експлуатувала. Так, О. Єфименко стверджувала, що після визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького старий лад було ліквідовано. За Єфименко українському суспільству були притаманні егалітарні відносини. Однак через кілька поколінь козацька еліта набула соціально-економічного статусу, що належав польській шляхті. Тому О. Єфименко звинувачувала козацьку еліту в зраді української автономії, заради закріпачення народних мас²². До подібних

висновків прийшов Н. Бакай в статті «Южнорусский дворянин XVIII века». В розвідці описано побут, дозвілля, морально-релігійні обов'язки, виховання, навчання дітей козацької еліти. В руслі ідей народницької історіографії історик зазначав, «всі здобуті старшиною права, її матеріальне благополуччя створюються на шкоду цим суспільним групам»²³.

Юридичний бік справи співіснування автономної еліти у складі російської імперії досліджував Д. Міллер. Як історик права він розглядав правничі кроки входження української еліти до складу російського дворянства²⁴. Міллер також зазнав впливу народників та дійшов до народницьких висновків щодо еліти Гетьманщини.

О. Лазаревський хоч і не досліджував українську еліту як соціальну групу, але в його працях зображено багато аспектів життя панівної верстви Гетьманщини. Виняткову цінність мають дослідження про посади в козацькому суспільстві, біографії визначних представників еліти, представників, впливові родини. За О. Оглоблиним Лазаревський засудив «людей старої Малоросії» за їхню соціальну неправду, але не помітив в них «людей старої України»²⁵.

Подібно до Лазаревського проходили творчі пошуки молодого В. Модзалевського, що стали наслідком фундаментальної 4-томної праці «Малороссийский родословник»²⁶. Як зауважував сам автор, він намагався «зробити родовідні розписи за можливістю більш детальними, включивши до тексту, крім даних чисто генеалогічних, ще на перший погляд сухі, але наповнені загально-історичним матеріалом, свідченнями службового, майнового й іншого біографічного характеру».

М. Грушевський своїми працями розірвав єдність з російським нарративом. Становлення Грушевського як особистості та історика відбулося під впливом саме козацького «великого тексту», хоч більшість своїх зусиль він витратив на створення «довгої» історії України, що не «охопила» історію Гетьманщини томами «України-Руси»²⁷. Розірвання зв'язків між Україною та Росією у минулому нерозривно пов'язувалося до поривання цих взаємин в тодішній свідомості. В 1912 р. Грушевський в роботі «Культурно-національний рух на Україні» писав: «в сій книжці

зібрані начерки культурного і національного руху, який так могутно зняв ся серед приспаного і омертвілого українського життя і разом з могутнім соціальним рухом східньої України приготував перше національне відродження наше, що так сильно, хоч і ненадовго заблигло блиском і політичної мисли і національного усвідомлення і розвоєм артистичної творчості, приготувавши ту цікаву своєрідну культуру, яка розвинулася особливо там, де на ґрунті народнім витворилися певні інтелігентські чи пів-інтелігентські верстви...»²⁸.

Важливо, що Михайло Грушевський за багатьма критеріями був початківцем державницького напрямку української історіографії. Учні Грушевського — представники цього напрямку, відшукували в минулому острівці державності в історії українського народу. Це зробило цей історіографічний напрямок зовсім чужим російським історіографічним концепціям. З майже непомітною появою на початку ХХ ст. державницького напрямку в українській історіографії політичне життя стало безпосереднім об'єктом дослідження, а отже по-новому постало питання інтелектуального життя «старої України». Державники бачили Гетьманщину як *de-facto* незалежну державу і вивчали адміністративний лад, законодавство, політичну думку ранньомодерної української державності на рівні з історією інших «державних» націй. Згідно з Ю. Пінчуком, не має «підстав для беззастережного протиставлення історичних концепцій народницького і державницького напрямів. В них більше спільного, ніж відмінного. Розділювальна риса між ними пролягає не стільки в найголовнішому — ставленні до держави, скільки в меш головному — у визначенні національної провідної сили державотворення»²⁹. Як зазначив О. Струкевич, вже в 1910 р. І. Крип'якевич розумів завдання дослідника історії Гетьманщини як вивчення свідомості її еліти. На думку цього ідейного натхненника державницької історіографії, в історичному дослідженні ми «аналізуємо чужі душі... краї і культури, переживаємо цілі епохи»³⁰. Однак, відрефлектованим переломом у вивченні української еліти стали праці В. Липинського про тяглість української історії в ранній новий час. Надалі наукові зацікавлення державників зосереджувалися на тому як еліта вдало або невдало відстоювала

автономію Гетьманщини в політичному та меншою мірою в ідеологічному контексті. Це стало поштовхом до поширення державницьких ідей. В першій третині ХХ ст. українська національна історіографія поєднувала підходи, які належали державницькому напрямку української історіографії. Багато істориків, які працювали в межах народництва поступово перейшли на позиції державництва. Вже згадуваний Модзалевський в 1919 р. зазначав: «В українській історичній літературі є велика прогалина: майже зовсім не вивчена історія Гетьманщини з боку її ідеології. Переглядаючи галерею українських мучеників, стає ясним тільки одне, що їх карали «за зраду», за те, що вони мали сміливість йти проти централістичних змагань влади і були переконані в тім, що Україна й після договору 1654 року лишалася незалежною і автономною державою»³¹.

Дослідник політичної історії Гетьманщини Л. Окиншевич в 1926 р. теж уже не задовольнявся змістом своїх розвідок і, можливо, тому зізнавався, що йому «важко було б зупинитися» на «суто-формальному описі» політичних та правових інституцій. Він наголошував, «що за юридичними схемами, установами, інститутами, нормами в історико-юридичній роботі треба спробувати навести ще й живе життя тої доби, в якій чинили і діяли ті чи інші установи чи норми та зв'язати їх із цим життям й оцінити їхню роль, вагу та значіння»³².

В 1910–20-х рр. державницька історіографія стала панівною в Західній Україні (міжвоєнній Польщі), українській діаспорі і, навіть, радянській Україні. Вона вже розпалася на течії та школи, оскільки дослідники по-різному ставили проблеми вивчення та застосовували неоднакові методи. На межі політичної, соціальної та культурної історії державники піднімали цікаві проблеми, які стосувалися життя світської інтелектуальної еліти Гетьманщини. Стосовно нашого періоду історики-державники вивчали опозицію щодо інтеграції української автономії з Російською імперією³³. Так, О. Оглоблин здійснив дослідження щодо різних опозиційних кіл та віднайшов багато біографічних відомостей про багатьох представників еліти³⁴. М. Слабченко в своїх дореволюційних дослідженнях простежив багато аспектів економічного та правового життя Гетьманщини³⁵. Українські історики

П Речі Посполитої зосереджувалися на проблематиці боротьби представників Гетьманщини проти російського централізму³⁶. В міжвоєнній українській еміграції розглядалася стосовно Гетьманщини подібна проблематика³⁷. Радянські історики в 20-х рр. ХХ ст. провели значну кількість досліджень, які торкалися інтелектуального життя України раннього нового часу³⁸.

Таким чином, представники народницької та державницької історіографії створили «великий текст» української історії від давніх часів до тодішніх днів. Хронологічно перша народницька частина національного «великого тексту» створювалася в процесі діалектичного розвитку: як заперечення минулої епохи Гетьманщини та її досягнень. Тому закономірно, що інтелектуальне, культурне життя Гетьманщини в цілому оцінювалося негативно. Однак в межах народницької історіографії відмічалися позитивні риси духовного життя «старої України». Державницька частина «великого тексту» створювалася головним чином як заперечення народницького ставлення до української державності. Тому історики-державники відмічали всі, важливі на їхню думку, прояви інтелектуального життя Гетьманщини.

Українська радянська історіографія. В радянській Україні в 1920-ті рр. співіснувало декілька історіографічних течій та шкіл. Так, О. Оглоблин своє дослідження про політичну думку доби Мазепи провів в рамках державницької історіографії, хоча його інші праці мали ознаки економічної школи³⁹. Л. Окиншевич здійснив дослідження про Раду старшин та «Значне військове товариство у межах історико-юридичної школи»⁴⁰.

В 30-х рр. ХХ ст., зі зміною політики радянського уряду щодо неросійських національностей, повертаються ідеї дореволюційної історіографії. У радянському обрамленні ідея єдності східних слов'ян набула втілення у концепції воз'єднання українського народу з російським. В 1930-ті рр. в радянській Україні національну історіографію було втиснено у рамки офіційної радянської історіографії, що наслідувала змінений російський наратив. Петровський у рецензії на працю В. Дядиченко «Крестьянские движения на Левобережной Украине в 1710–1711 гг.», у важкі для історичної науки 30-ті рр. ХХ ст. писав: «автор повинен показати... вміння підбирати джерела, праці, критично володіти ними...

акцент на рухах проти держави»⁴¹. Тобто головним принципом української радянської історіографії з 1930-х рр., що визначав постановки наукових проблем та методологічний інструментарій, стало твердження про визначальність народних мас в історичному процесі⁴². Втілення цієї ідеї було несприятливим для розвитку інтелектуальної історії Гетьманщини, адже історія свідомості суспільства є, в першу чергу, історією духовного життя людей, які доклали максимум зусиль в своїй творчій самореалізації.

Після II світової війни радянські історики, розвивали ідеї народницької історіографії та наголошували на розвитку кріпацтва, класовій боротьбі в українському суспільстві та союзі української еліти з російським самодержавством заради експлуатації народних мас⁴³. В межах української радянської історіографії було написано багато праць, які відображали певні аспекти інтелектуального життя Гетьманщини⁴⁴. Деякі з досліджень української радянської історіографії зробили чималий емпіричний та теоретичний внесок в інтелектуальну історію Гетьманщини. В докторській дисертації В. Смолія «Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби (друга половина XVII–XVIII ст.)» визначальними носіями соціальної свідомості поряд з народними масами розглядалися й представники «інтелігенції»⁴⁵. Продовженням дослідження проблеми соціальної свідомості Гетьманщини стала дисертація Н. Шевченко «Суспільно-політичні рухи на Україні в 60–70-х рр. XVIII ст.», виконана під керівництвом вище зазначеного історика⁴⁶. Внеском в інтелектуальну історію Гетьманщини стали праці на межі філософського та культурного дослідження спадщини Києво-Могилянської Академії⁴⁷. До дисертаційних досліджень, які висвітлювали окремі аспекти інтелектуальної історії Гетьманщини також належала робота Т. Литвинової⁴⁸. З розпадом Радянського Союзу в Україні, як і в інших республіках колишнього СРСР виникли підстави для відродження національних історіографій.

Таким чином, радянська історіографія стала соціальним «великим текстом» української історіографії. Саме завдяки соціальній складовій українська радянська історіографія пізнього середньовіччя посіла гідне місце у світовій історіографії.

Однак в соціальному «великому тексті» мало відбилося інтелектуальне життя Гетьманщини.

Англомовна історіографія після II світової війни. Це історіописання характеризувалось поєднанням ідей «великого тексту» державницького напрямку з методологічними практиками західних історіографій. Останнє в різних авторів присутнє в тій чи іншій мірі. Ця історіографія важлива, оскільки англосаксонський науковий світ був і залишається самодостатнім стосовно розробки наукових проблем. Фактично всі головні питання української історії нашого періоду мали свої відповіді в англомовних дослідженнях чи перекладах. Англомовну українську історіографію Гетьманщини започаткували в 1950–70-х рр. вихідці з України, які ставали істориками та впливали на англомовних істориків-українознавців. Перше покоління істориків після II світової війни головним чином писало історію українською мовою, а потім ці праці перекладалися на англійську⁴⁹. Наступне покоління З. Когута та О. Субтельного за багатьма критеріями належало до «західних» істориків та писало англійською. До праць, які поставили питання у вивчення історії Гетьманщини в цілому, та її інтелектуального життя зокрема, належали твори І. Рудницького «Переосмислення української історії»⁵⁰, Г. Грабовича «До історії української літератури»⁵¹, Д. Сондерса «Український вплив на російську культуру 1750–1850 рр.»⁵², З. Когута «Російський централізм та українська автономія: імперське вбирання Гетьманщини (1760–1830 рр.)»⁵³, О. Субтельного «Панування в Східній Європі. Народ, шляхта та іноземна влада, 1500–1715 рр.»⁵⁴ тощо.

О. Субтельний дослідив добу Мазепи в контексті соціально-економічного та суспільно-політичного життя Центральної Європи⁵⁵. Козацька старшина Гетьманщини в дослідника вміщена в контекст еліт з політичною культурою «шляхетської демократії». У тій мірі, якою козацька старшина ставала територіальною елітою, вона сприймала ідеї та уявлення подібні польській політичній організації суспільства — сарматизму. За О. Субтельним, «імітація міфу польського сарматизму очевидно вказує, що українська старшина була схильною до досягнення подібного становища, яким задовольнилася польська шляхта»⁵⁶.

У четвертому розділі «Панування в Східній Європі. Народ, шляхта та іноземна влада, 1500–1715 рр.» приділяється особлива увага конфліктам, що відбулися у першому десятилітті XVIII ст. між елітами Лівонії, Польщі, України, Молдови й Угорщини з їхніми суверенами Вазами, Ветінами, Романовими, Османами та Габсбургами відповідно. О. Субтельний вважає, що це десятиліття було своєрідним східноєвропейським відповідником добре відомій в західноєвропейській історіографії «генеральній кризі». Важливо, що повстання І. Мазепи розглядається в контексті повстань Й. Р. фон Паткула, Д. Кантеміра, Ф. Ракоці⁵⁷.

О. Субтельний вперше в широкому контексті розглядав спроби лідерів центральноєвропейських еліт, що зазнали поразки — Ф. Ракоці в Угорщині, Д. Кантеміра в Молдові, Й. Паткула в Лівонії, І. Мазепи та П. Орлика в Україні та з певними застереженнями С. Ліщинського у Польщі — продовжити їхню боротьбу з абсолютистськими державами дипломатичними та ідеологічними методами⁵⁸. Суспільно-політичні погляди козацької еліти третьої чверті XVIII століття та еволюцію українсько-російських стосунків дослідив З. Когут⁵⁹. Таким чином, англomовний «великий текст» став наслідком взаємодії ідей державницького прочитання українського минулого та нових викликів в історіографії Західного світу. Англomовна історіографія інтелектуального життя Гетьманщини здебільшого була запізнілою відповіддю на інтелектуальні виклики історіописання «вільного» капіталістичного світу. Проте вона долучила в дослідження інтелектуального життя Гетьманщини новий методологічний інструментарій та вмістила історію свідомості Гетьманщини в ширший історіографічний контекст, що стало надзвичайно важливим для української історіографії доби незалежної України.

Інтелектуальна історія в історіографії після 1991 р. Протягом 90-х рр. XX ст. українські історики в першу чергу заповнювали «білі плями» минулого. Однак не зважаючи на таку загальну рису історіографії раннього нового часу, історія свідомості Гетьманщини опосередковано потрапила в сферу зацікавленості істориків⁶⁰. Проблеми, які ставилися дослідниками, все-таки стосувалися історії свідомості в цілому та інтелектуального життя

зокрема. Природно, що в багатьох роботах розв'язання питань історії духовного життя часто проходило в межах тексту подієвої історії.

Після 1991 р. В. Смолій та В. Степанков стали авторами нового погляду на історію України раннього нового часу. Постановка проблеми, яка включала в дослідницький об'єкт інтелектуальне життя Гетьманщини намітилась ще в докторській дисертації В. Смолія «Формування соціальної свідомості народних мас України»⁶¹. Концепція національної революції та української національної ідеї стали «великим текстом», побудованим на основі державницького напрямку української історіографії та історіографії радянських часів. Фактично постановка проблеми державної ідеї в середовищі еліти Гетьманщини належить до інтелектуальної історії⁶². На думку В. Смолія, предметом дослідження сучасних істориків «поряд з такими традиційними галузями, як політична, економічна, соціальна історія, все впевненіше входить історія інтелектуальна, історія ідей, поглядів...»⁶³.

Показовими в цьому аспекті є дисертації, які писалися у Відділі історії України середніх віків та раннього нового часу. Не зважаючи на спрямованість дисертаційних досліджень на використання раніше невивчених фондів, ставилися проблеми духовної життя Гетьманщини. Таким дослідженнями, присвяченими цінностям політичної культури української еліти раннього нового часу були докторські дисертації П. Саса та О. Струкевича⁶⁴. Хоча дослідження першого історика хронологічно не торкається нашого дослідження, воно важливе в теоретичному аспекті дослідження проблеми «світська інтелектуальна еліта Гетьманщини». Розвідка О. Струкевича поставила багато проблем інтелектуальної історії Гетьманщини, які вимагають свого вирішення. Дослідник запропонував модель цінностей політичної культури суспільства Гетьманщини. Ця модель, яка вимушено належала до історико-політологічної, дозволила пояснити багато явищ історії інтелектуального життя ранньомодерної України. Автор наголосив на важливих рисах, характерних суспільству Гетьманщини. Серед них зверненість в майбутнє козацьких інтелектуалів через культ минулого⁶⁵, сприймання козацтва з кінця XVII ст. як політичної нації, а Гетьманщина — вітчизни⁶⁶, існуван-

ня ідеї договірності між протектором та елітою Гетьманщини⁶⁷ тощо. Важливою в розвитку інтелектуальної історії Гетьманщини стали дисертаційні дослідження І. Дзири «Козацьке літописання 30-х–60-х рр. XVIII ст.: джерелознавчий та історіографічний аспекти / Інститут історії України НАН України»⁶⁸ та А. Бовгирі «Пам'ятки історичної думки Гетьманщини у складі історичних збірників XVIII — початку XIX ст.»⁶⁹. Названі жерелознавчі розвідки зробили крок в перед у відповіді на проблему: що несе рукописна спадщина козацьких інтелектуалів, якщо застосувати до її вивчення текстологічні та герменевтичні методи? Джерелознавчі напрацювання дають можливість історика ставити нові питання рукописній спадщині світської інтелектуальної еліти Гетьманщини та отримувати неочікувані відповіді.

Тематика інтелектуальної історії Гетьманщини стала певною мірою об'єктом історіографічного дослідження. Це засвідчують роботи В. Кравченка⁷⁰, В. Матях⁷¹. Харківський дослідник в названій роботі проаналізував козацьке «літописання» як складову частину українського історіописання. В. Матях в своїх роботах окреслила розвиток історіографії раннього нового часу, в якому складовою частиною розглядала проблеми інтелектуальної історії Гетьманщини⁷².

Праці О. Гуржія в першу чергу про гетьмана І. Скоропадського є переглядом усталеного бачення діяльності гетьмана як виконувача царської волі. Дослідження Гуржія внесло корективи в сприймання політики цього гетьмана та дало підстави бачити автономістські мотиви в його діяльність та неперервність боротьби козацької еліти за свої «вольності». Як наголошує О. Гуржій, Скоропадський керувався принципом «бо схоже чинили наші попередники», причому малися на увазі попередники «усі без винятку»⁷³.

В дослідженнях вже згаданого П. Саса прослідковується концепція політичної культури козацтва, яка розглядає інтелектуальні питання історії Гетьманщини⁷⁴. Дослідник підняв питання «соціальної вищості і винятковості старшини, шанування владної ієрархії держави, лояльного ставлення до царського уряду, а також патріотизму й політичного автономізму. Дослідник відзначив, що у XVIII ст. відбувається бюрократизація

гетьманської адміністрації, яка призвела до створення нових канцелярій⁷⁵. Історик відмітив, інтелектуальний аспект діяльності «військових канцеляристів» та їхню працю в «Кодифікаційній комісії» 1728–1743 рр. і виборах до Законодавчої комісії 1767 р.⁷⁶

Для розуміння світської інтелектуальної еліти Гетьманщини важливий світогляд церковних інтелектуалів і, навіть, селянства. Важливими в цьому аспекті є дослідження співробітників Відділу історії України середньовіччя та раннього нового часу Інституту історії України НАН України⁷⁷. Важливо, що право для суспільства Гетьманщини було не стільки судочинством як нечітким уявленням звичної поведінки, яка формулювала «права», «вольності», «звичаї»⁷⁸. Для інтелектуальної історії важливим є вивчення впливу ідей церковних інтелектуалів на світську інтелектуальну еліту Гетьманщини. Це відбувалося через церковні твори, проповіді, листування⁷⁹. Так, Г. Бужанський переклав «Вступ до історії Європейських держав» (1718 р.) та «Про обов'язки людини і громадянина» (1726 р.), що вплинуло на розвиток загальноімперської свідомості в середовищі церковних інтелектуалів. Після Полтавської битви Ф. Прокопович написав та виступив з промовою «Панегірик, или Слово похвальное о преславной над войсками свейскими победе...», яка містила кардинально інші суспільно-політичні ідеї ніж його творча спадщина до виступу І. Мазепи⁸⁰. Соціальний вимір еліти української ранньомодерної держави дослідила В. Панашенко в праці «Соціальна еліта Гетьманщини»⁸¹.

В розвитку інтелектуальної історії Гетьманщини чільною складовою є надбання генеалогічних досліджень та соціальної історії. Ціла група істориків, зокрема, П. В'ялов, М. Корнієнко, В. Кривошея, Т. Кузнець звернулися до заповнення прогалин у царині генеалогії українських козацько-старшинських родів⁸². Для розвитку моделі світської інтелектуальної еліти є здобутки в соціальній історії Гетьманщини⁸³.

Н. Яковенко в «Нарисі історії середньовічної та ранньомодерної України» запропонувала чимало цікавих ідей щодо розуміння історії Гетьманщини та її мешканців. Для розуміння представників інтелектуальної еліти Гетьманщини важливими є культурологічні, релігійні сторінки її нарисів⁸⁴. За її словами, «на

зламі XVII–XVIII ст. перед нами постає виразно цілісний образ «українськості», що спирається на більш-менш однорідну шкалу світоглядних вартостей»⁸⁵.

З 90-х рр. XX ст. розпочинається активне написання англomовної історії Гетьманщини з поєднанням часткового використання архівних джерел та введенням нових методологічних схем дослідження. В контексті історіографії «світської інтелектуальної еліти Гетьманщини» англomовні автори надзвичайно пов'язані з історіографічним процесом в Україні, тому в нашому випадку можна говорити про багатомовну українську історіографію світської інтелектуальної еліти Гетьманщини. До англomовних праць, пов'язаних з предметом нашого дослідження, належать роботи С. Величенка «Формування ідентичності у Східній Європі та Росії»⁸⁶, Р. Шпорлюка «Культура та народи у Центральній та Східній Європі»⁸⁷, С. Плохія «Козаки та релігія в ранньомодерній Україні»⁸⁸, «Царі та козаки: студії з іконографії»⁸⁹, А. Капелера, З. Когута та Ф. Сисина «Культура, народ та ідентичність. Українсько-російська суперечка (1600–1945 рр.)»⁹⁰ та ін. Важливими в інтелектуальній історії Гетьманщини є дослідження С. Плохія⁹¹. Автор в своїх роботах поставив багато питань історії свідомості Гетьманщини: вплив «війни маніфестів» на лояльність українських інтелектуалів вітчизні Малоросії та монарху і Росії як «государству»⁹², наслідки перекладацької роботи німецьких творів на свідомість козацької еліти і т. д.⁹³

Отже, інтелектуальна історія Гетьманщини належала до однієї зі складових всіх напрямів української та світової історіографії від XVIII до сьогоднішнього часу. Це закономірно, оскільки історія інтелектуальної діяльності козацької еліти Гетьманщини не могла оминати будь-яка історіографічна модель. На наш час історіографія світської еліти Гетьманщини з одного боку достатня для попередніх теоретичних узагальнень, а з іншого — ще не має ознак історіографічного напрямку за критеріями постановки проблеми та методологічного інструментарію. В світовій історіографії інтелектуальна історія є окремою галуззю історичних знань, що має свої течії та школи. Тому наше дослідження є закономірним у розвитку як українського, так і світового історіописання.

¹ Див.: *Лазаревский А.* Прежне изыскатели малороссийской старины // КС. — 1895. — № 2. — С. 170–194.

² *Толочко А.* «История Российская» Василия Татищева: источники и известия. — М.-К., 2005. — С. 276.

³ *Апанович О. М.* Рукописная книга XVIII в. на Украине. Исторические сборники. — К.: Наукова думка, 1983. — С. 37–38.

⁴ Речь произнесенная Григорием Андреевичем Полетикой о общем собрании Малороссийского шляхетства в Глухове о правах, преимуществах и нуждах Малой России. — IP НБУВ. — Ф. VIII. — Спр. 2683. — Арк. 2.

⁵ *Кравченко В. В.* Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII — середина XIX ст.). — Х., 1996. — С. 67–77; 147–200.

⁶ *Пешич С.* Русская историография XVIII века. — Ч. II. — Л.: Издательство Ленинградского университета, 1965. — С. 32–33.

⁷ *Рубан В.* Краткая летопись Малыя Россіи. — СПб., 1777. — 8, 242, LX, 2, 118 с.

⁸ Документы, относящиеся к истории славян, живших на Балканах. — XVII–XVIII вв. Копии. — IP НБУВ. — Ф. V. — Спр. 802. — Арк. 1.

⁹ *Успенский Б. А.* Русская интеллигенция как специфический феномен русской культуры // Успенский Б. А. Этюды о русской истории. — СПб.: Азбука, 2002. — С. 393–413.

¹⁰ *Чижевський Д.* Філософські твори в чотирьох томах. — Т. 2. Між інтелектом та культурою: дослідження з історії української філософії. — К.: «Смолоскип», 2005. — С. 24.

¹¹ *Ясь О.* Козацько-Гетьманська минувшина в рецепції П. XVIII ст.). — Вип. 8. — К.: Інститут історії України НАН України, 2008. — С. 220–244.

¹² Замечанія до Малой Россіи принадлежація. — М., 1848. — С. 18.

¹³ *Бантыш-Каменский Д. Н.* История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства: В 3 т. / 4-е изд. — СПб., 1903.

¹⁴ *Маркевич.* История Малороссии. Т. I — М., 1842. — С. 227–228, 256–259.

¹⁵ *Saunders D.* The Ukrainian Impact on Russian Culture. 1750–1850. — Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1985. — P. 186–186.

¹⁶ *Миллер А.* Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования. — М.: Новое литературное обозрение, 2008. — С. 125.

¹⁷ Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. — СПб., «Асад», 1994. — С. 386.

¹⁸ Галь Б. О. Проблема формування регіональної бюрократії на Лівобережній Україні (друга половина XVIII — початок XIX ст.) // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. Вип. 2. — Дніпропетровськ. — 2001. — С. 14.

¹⁹ Костомаров Н. И. Мазепинцы // УЖ. — 1990. — № 8. — С. 134, 135.

²⁰ Грушевський М. Апостолові праці. Машинопис. — ІР НБУВ. — Ф.Х. — Спр.17159. — Арк. 1.

²¹ Грушевський М. Апостолові праці. Машинопис. — ІР НБУВ. — Ф.Х. — Спр.17159. — Арк. 16.

²² Див.: Малороссийское дворянство и его судьба // А. Ефименко. Южная Русь. Очерки, исследования и заметки. — СПб., 1905. — Т. 1. — С. 145–200.

²³ Бакай Н. Южнорусский дворянин XVIII века. — К., 1885. — С. 1.

²⁴ Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. Превращение малороссийской старшины в дворянство // КС. — 1897. — № 1. — С. 1–31.

²⁵ Оглоблин О. Люди Старої України та інші праці. — Острог — Нью-Йорк, 2000. — С. 38. \454.

²⁶ Модзалевский В. Малороссийский родословник. — Т. 1–4. — К., 1908–1912.

²⁷ Уривки статей, бібліографічні замітки, виписки з архівних документів. — ЦДАЛ. — Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 49. — Арк. 14–15. Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVII — XVIII віці. — К.-Львів, 1912. — 248 с. Грушевський М. З політичного життя Старої України: Розвідки, статті, промови. — К., 1918. — 127 с.

²⁸ Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI — XVII віці. Вид. 2-ге. — К.: Вид. Дніпровського Союзу Споживчих Союзів України (Дніпросоюз), 1919. — С. 3.

²⁹ Пінчук Ю. А. Народницький і державницький напрями української історіографії: спільне і відмінне // Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. — Харів, 1995. — С. 162.

³⁰ Струкевич О. К. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). — Київ: Інститут історії України, 2002. — С. 9.

³¹ Модзалевський В. Галерея українських політичних смертників, емігрантів, засланих та в'язнів // Пам'ятки України. — 1991. — № 5. — С. 10.

³² *Окиншевич Л.* Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII–XVIII вв. // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. — Вип. 2. — К., 1926. — С. 167; *Його ж.* Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII вв. — Ч. 1. Генеральна рада. — К., 1929. — С. 2.

³³ Див.: *Когут З.* Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України / Пер. з англ. С. Грачової. — К.: Критика, 2004. — С. 11–45. Праці О. Оглоблина, присвячені еліті: «Люди старої України» (Мюнхен, 1959, Київ, 2001); «Гетьман Мазепа та його доба» (Нью-Йорк, К., Л., 2001)

³⁴ *Оглоблин І.* До історії української політичної думки на початку XVIII віку // ЗІФВ ВУАН. — 1929. — Кн. 19. — С. 231–241.; *Його ж.* Очерки истории украинской фабрики: Мануфактура в Гетманщине. — К., 1925.

³⁵ *Слабченко М.* Опыты по истории права Малороссии XVII–XVIII вв. — Одесса, 1911.

³⁶ *Крупницький Б.* Гетьман П. Орлик (1672–1742): огляд його політичної діяльності. — Варшава, 1937. — 251 с.; *Крупницький Б.* Гетьман Мазепа: в освітленню німецької літератури його часу. — Жовква, 1932. — 27 с.

³⁷ *Борщак І.* Ідея Соборної України в Європі в минулому. — Париж, 1923. — 26 с.

³⁸ *Горбань М.* «Записки о Малой России» О. Шафонского 1926 г. г. Харьков (Статья). Русск. и укр. текст. Машиноп. Сопроводительное письмо к статье. — ІР НБУВ. Ф. Х. — Спр. 14951-14953. — 33+30+4 арк.; *Грушевський О.* З побуту старшини XVIII ст. (Стаття). Машинопис. — ІР НБУВ. Ф. Х. — Спр. 14955. — 12 арк.; *Грушевський О. С.* Зміни шкільної системи на Лівобережжі в XVIII в. (Стаття 1920-х рр.). Оригінал. — ІР НБУВ. — Спр. 17246. — Ф. Х. — 24 арк.; *Доповідь Л. В. Миловидова* про проект університетів на Чернігівщині у XVIII ст. (Замітка 1929 р.). Оригінал та машинописна копія. — ІР НБУВ. — Ф. Х. — Спр. 17295. — 4 арк.; *Клепацький П.* «Літопис Самійла Величка». 1926 р. Полтава. Склограф. — ІР НБУВ. — Ф. Х. — Спр. 17463. — 21 арк.; *Клепацький П.* Невідомий український мемуар з часів шведчини. Полтава. Машинопис. — ІР НБУВ. — Ф. Х. — Спр. 17466. — 7 арк.; *Миловидов Л.* Проекти університету в Києві у др. пол. XVIII (Стаття). Копія. — ІР НБУВ. — Ф. Х. — Спр. 17753. — 13 арк.; *Нечипоренко П.* Сторінки з діяльності генеральної військової канцелярії середини XVIII ст. (Стаття 1924 р.) Машинопис. — ІР НБУВ. — Ф. Х. — Спр. 17841. — 5 арк.; *Клепацький П.* Про т. зв. «півний руський або казаський літопис XVII в.» (Стаття). — ІР НБУВ. — Ф. Х. — Спр. 19010. — 6 арк.; *Клименко П.* Рецензія на роботи В. Липинського «Україна на переломі» та М. Грушевського «Хмельниччина в розквіті». 14 березня 1923 р. Київ. — ІР НБУВ. — Ф. Х. — Спр. 19011. — 9 арк.; Из

провінциальної життя на Україні в кінці XVIII століття. Из пришлого г. Кролевца. (Статья). Машинопис. — ІР НБУВ. — Ф. X. — Спр. 19042. — 5+1 арк.; *Кудрявцев П.* Освітні мандрівки вихованців Київської академії за кордон протягом XVIII ст. (Стаття кін. 20-х рр. XX ст.) Оригінал та переклад на українську мову. — ІР НБУВ. — Ф. X. — Спр. 14862-14863. — 46 арк.; *Оглоблин О.* Україна в часи Петра I. — К., 1939. — 59 с.; *Мазепа І.* Писання. — Краків-Львів, 1943. — 49 с.; *Ткаченко М.* Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVI — XVIII вв. — К., 1931. — 147 с.; *Будзиловський В.* Гетьман Мазепа. — Львів, 1909.

³⁹ Див.: *Оглоблин І.* До історії української політичної думки на початку XVIII віку // ЗІФВ ВУАН. — 1929. — Кн. 19. — С. 231–241.

⁴⁰ *Окішневич Л. І.* Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII вв. Ч. 2: Рада старшин // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права. — К., 1930. — Т. 8; Значення військового товариства в Україні-Гетьманщині XVII — XVIII ст. // ЗНТШ. — Мюнхен, 1948. — Т. 157.

⁴¹ Матеріали до критики буржуазних концепцій звичаєвого права України. П. П. Чубинський (1839–1884 рр.). — ІР НБУВ. — Ф. X. — Спр. 3571. — Арк. 1 — 5.

⁴² *Лукаченко Г.* Україна в 60–90-х гг. XVIII в. (царствование Катерини II) — К., 1936. Копія-стеклограф. — ІР НБУВ. — Ф. X. — Спр. 3537. — 147 арк.; *Перетц В. М.* До звіту комісії українського письменства доби феодалізму (КУПФ) за 1931 р. Машинопис. — ІР НБУВ. — Ф. X. — Спр. 12428. — 2 арк.; *Гуслистий К.* Пікінерські заворушення 1767 і бунт 1769–1770 рр. (Стаття). (1920–1930-ті рр.). Машинописна копія з правками. — ІР НБУВ. — Ф. X. — Спр. 17255. — 47 арк.

⁴³ *Дядиченко В.* Нарис суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII–XVIII ст. — К., 1959; Історія селянства Української РСР: У 2-х т. — К., 1961.

⁴⁴ *Компан О. С.* Міста України в другій половині XVII ст. — К.: Вид. Академії Наук Української РСР, 1963. — 390 с.

⁴⁵ *Смолий В. А.* Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби (друга половина XVII–XVIII ст.). — К.: Наукова думка, 1985. — С. 5.; *Його ж.* Соціальне свідомість учасників народних движень на Україні (друга половина XVII–XVIII вв.). Дис. ... доктора історических наук: 07.00.02 / Смолий Валерій Андреевич. — К., 1985. — 442 с.

⁴⁶ *Шевченко Н. В.* Общественно-политическое движение на Украине в 60–70 гг. XVIII века. Дис. ... кандидата історических наук: 07.00.01 / Шевченко Наталья Васильевна. — К., 1991. — 279 с.

- ⁴⁷ *Хижняк З. И.* Киево-Могиланская академия. — К., 1988. — 266 с.
- ⁴⁸ *Литвинова Т. Ф.* Общественная мысль Украины второй половины XVIII — первой половины XIX веков: Григорий и Василий Полетики. Дис. ... кандидата ситорических наук: 07. 00. 01. / Татьяна Федоровна Литвинова. — Днепропетровск, 1993. — 271 с.
- ⁴⁹ *Оглоблин О.* Люди Старої України та інші праці. — Мюнхен, 1959. Укр. Видання: Острог — Нью-Йорк, 2000. — С. 38. \454.
- ⁵⁰ *Rudnytsky I.* Rehtinking Ukrainian History. — Edmonton, 1981. — 268 p.
- ⁵¹ *Grabowicz G.* Toward a history Ukrainian literature. — Cambridge, 1981. — 102 p.
- ⁵² *Saunders D.* The Ukrainian Impact on Russian Culture. — Edmonton, 1985. — 415 p.
- ⁵³ *Kohut Z.* Russian centralism and Ukrainian autonomy: Imperial absorption of the Hetmanate: 1760s — 1830s. — Cambridge, 1988. — 358 p.
- ⁵⁴ *Subtelny O.* Domination of Eastern Europe. Native, Nobilities and Foreign Absolutism, 1500–1715. — Kingston and Montreal, 1986. — 270 p.
- ⁵⁵ *Субтельний О.* Український сепаратизм на початку XVIII ст. — К., 1994. — 238 с.
- ⁵⁶ *Subtelny O.* Domination of Eastern Europe. Native, Nobilities and Foreign Absolutism, 1500–1715. — Kingston and Montreal, 1986. — P. 47.
- ⁵⁷ *Там само.* — P. 130 .
- ⁵⁸ *Там само.* — P. 130–137.
- ⁵⁹ *Kohut Z.* Russian centralism and Ukrainian autonomy: Imperial absorption of the Hetmanate: 1760 s–830 s. — Cambridge, 1988. — P. 20–225.
- ⁶⁰ *Струкевич О. К.* Політико-культурні орієнтації козацької старшини Гетьманщини середини XVIII ст. у загальноєвропейському контексті // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Шостих Всеукраїнських історичних читань). — Кн. 1. — К.-Черкаси, 1997. — С.134–146.
- ⁶¹ *Смолій В. А.* Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби (друга половина XVII–XVIII ст.). — К.: Наукова думка, 1985. — С. 5.
- ⁶² *Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997. — 368 с.; *Степанков В. С.* Українська державна ідея // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу... — С. 71–110. *Смолій В. А., Степанков В. С.*

Політична система українського суспільства у роки Національної революції XVII століття. — К., 2008. — 120 с.

⁶³ *Смолий В. А.* Передмова // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. — К.: Інститут історії України НАН України, 2001. — С. 5

⁶⁴ *Сас П. М.* Політична культура запорозького козацтва Дис. ... доктора історичних наук : 07.00.01 /. — К., Сас Петро Михайлович — 1998. — С. 55. 392 с.; *Струкевич О. К.* Провідні політико-культурні орієнтації еліти / О. К. Струкевич // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. — К.: Інститут історії України НАН України, 2001. — с.

⁶⁵ *Струкевич О. К.* Політико-культурні орієнтації козацької старшини Гетьманщини середини XVIII ст. у загальноєвропейському контексті // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Шостих Всеукраїнських історичних читань). — Кн. 1. — К. — Черкаси, 1997. — С. 142–145.

⁶⁶ *Сисин Ф.* Поняття нації в українській історіографії 1620–1690-х рр. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Вип. 1. — К., 1992. — С. 75.

⁶⁷ *Струкевич О. К.* Провідні політико-культурні орієнтації еліти / О. К. Струкевич // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. — К.: Інститут історії України НАН України, 2001. — С. 132.

⁶⁸ *Дзира І. Я.* Козацьке літописання 30-х–80-х рр. XVIII ст.: джерелознавчий та історіографічний аспекти / Інститут історії України НАН України. — К., 2006. — 567 с.

⁶⁹ *Бовгиря А. М.* Пам'ятки історичної думки Гетьманщини у складі рукописних збірників XVIII — початку XIX ст. Дис. ... кандидата історичних наук : 07.00.06 / Бовгиря Андрій Маркович. — К., 2004. — 298 с.

⁷⁰ *Кравченко В. В.* Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII — середина XIX ст.). — Харків, 1996. — С. 376.

⁷¹ *Матях В. М.* Ціннісні орієнтації українського суспільства в умовах російського протекторату (основні напрями наукового дослідження) // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII століть. — К., 2000. — С. 419–434; Її ж. Система ціннісних орієнтацій: ментально-свідомісні виміри. // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу — С. 7–40.

⁷² *Матях В. М.* Сучасна українська новістика та перспективи наукових пошуків // УІЖ. — 2008. — № 6. — С. 155. Матях В. Система ціннісних орієнтацій: ментально-свідомісні виміри // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. — К.: Інститут історії України НАН України, 2001. — С. 8.

⁷³ *Гуржій О. І.* Гетьман Іван Скоропадський. — К., 1998. — С. 37–38.

⁷⁴ *Сас П. М.* Політична свідомість та соціокультурні орієнтації козацтва / П. М. Сас // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. — К.: Інститут історії України НАН України, 2001. — С.

⁷⁵ *Сас П. М.* Субкультура військових канцеляристів / П. М. Сас // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. — К.: Інститут історії України НАН України, 2001. — С. 187–188.

⁷⁶ *Там само.* — С. 208, 189.

⁷⁷ *Ричка В. М., К. І. Салій.* Політичні орієнтації та світогляд духовенства / В. М. Ричка, К. І. Салій // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. — К.: Інститут історії України НАН України, 2001. — С. 233–248.

Гуржій О. І. Світоглядні засади селянства та міщанства / О. І. Гуржій // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. — К.: Інститут історії України НАН України, 2001. — С. 213–231.

⁷⁸ *Гурбик А. О.* Правові уявлення та народна правосвідомість / А. О. Гурбик // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. — К.: Інститут історії України НАН України, 2001. — С. 70.

⁷⁹ *Ричка В. М., К. І. Салій.* Політичні орієнтації та світогляд духовенства / В. М. Ричка, К. І. Салій // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. — К.: Інститут історії України НАН України, 2001. — С. 235.

⁸⁰ *там само.* — С. 246.

⁸¹ *Панащенко В.* Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII — XVIII ст.) — К., 1995. — 210 с.

⁸² *Кривошея В. В.* Українська козацька старшина. — Ч. 1. — К., 1997. — 103 с.; *Кривошея В. В.* Національна еліта Гетьманщини (персональний склад і генеалогія козацької старшини. 1648–1782 рр.) — Ч. 1. — К., 1998. — 270 с.; Ч. 2. — 344 с.; *В'ялов П. І., Кривошея В. В.* Шляхетсько-

козацькі родини та їх доля. — К., 1999. — 83 с.; *Корнієнко М. П., Кривошея В. В.* Персональний склад старшин правобережних полків (1548–1678 рр.) — К., 2000. — 95 с.; *Кривошея В. В.* Українська козацька старшина. Част. 3. Кн. 1.: Значне військове товариство Бунчукове товариство / В. В. Кривошея, І. І. Кривошея, Р. В. Кривошея. — К.: Стилос, 2008. — 154 с.; *Кривошея В. В.* Українська козацька старшина. Част. 3. Кн. 2.: Значне військове товариство Бунчукове товариство / В. В. Кривошея, І. І. Кривошея, Р. В. Кривошея. — К.: Стилос, 2008. — 126 с.

⁸³ *Горобець В.* Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної та соціальної історії ранньомодерної України. — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — С. 10.\271 с.

⁸⁴ *Яковенко Н.* Нарис середньовічної та ранньомодерної історії України. — К.: Критика, 2006. — С. 404–424, 428–430, 438–442, 444–451.

⁸⁵ *Там само.* — С. 429.

⁸⁶ *Velychenko S.* Shaping identity in Eastern Europe and Russia. — New York, 1993. — 266 p.

⁸⁷ *Szporluk R.* Cultures and Nations of Central and Eastern Europe. — Cambridge, 2000. — 646 p.

⁸⁸ *Plokhly S.* The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine. — Oxford, 2001. — 357 p.

⁸⁹ *Ibid.* — Tsars and Cossacks: A study of Iconography. — Cambridge, 2002. — 102 p.

⁹⁰ *Kappeler A., Z. Kohyt, F. Sysyn.* Culture, Nation, and identity. The Ukrainian-Russian Encounter (1600–1945) — Edmonton — Toronto, 2003. — 381 p.

⁹¹ *Plokhly S.* The making of the Rutenian nation // The Origins of the Slavic Nation. Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus. — Cambridge university press, 2006 — P. 161 — 202; *Plokhly S.* The invention of Russia // The Origins of the Slavic Nation. Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus. — Cambridge university press, 2006 — P. 250 — 298.

⁹² *Plokhly S.* The invention of Russia // The Origins of the Slavic Nation. Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus. — Cambridge university press, 2006 — P. 277.

⁹³ *Там само.* — P. 297.